

імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух / І. Г. Верховцева // Чорноморський літопис : науковий журнал. – Миколаїв : вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 10. – С. 12–20.

20. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 567 с.

21. Кукушкин Ю. С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. – М. : изд-во МГУ, 2004. – 204 с.

22. Ерин В. П. Сельский сход и сельский староста как звенья крестьянского самоуправления начала XX в. / В. П. Ерин // Крестьянство и власть в России (IX – начало XX в.): К 150-летию отмены крепостного права : материалы Научной конференции (Липецк, 12–13 апреля 2011 г.). – Липецк, 2011. – С. 174–179.

23. Бурлова Г. В. Правовые аспекты деятельности волостных и сельских должностных лиц крестьянского самоуправления во второй половине XIX в. [Электронный ресурс] / Г. В. Бурлова // Грамота : в 4-х ч. – Тамбов : Грамота, 2011. – № 8 (14). – Ч. III. – С. 47–52. – Режим доступа : http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2011_8-3_11.pdf.

24. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.) : монография / И. А. Христофоров. – М. : Собрание, 2011. – 368 с.

25. Морозов А. Ю. Крестьянское сословное самоуправление в России / А. Ю. Морозов // Преподавание истории в школе. – 2013. – № 9. – С. 22–26.

26. Шишкарёва Т. Н. Политико-правовые основы крестьянского самоуправления в 1861–1900 гг. / Т. Н. Шишкарёва // Муниципальная служба: правовые вопросы. – М. : ИГ Юрист, 2014. – № 2. – С. 28–32.

27. Попов С. А. Система крестьянского самоуправления в Вологодской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Попов Сергей Александрович; Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Чувашский государственный университет им. И. Н. Ульянова». Чебоксары, 2014. – 266 с.

28. Мазур Л. Н. Становление и эволюция сельской бюрократии в России во второй половине XIX – начале XX в. [Электронный ресурс] / Л. Н. Мазур. – Режим доступа : <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/25814/1/iurg-2014-127-27.pdf>.

29. Никитина Н. П. Крестьянское самоуправление в Псковской губернии в период первой русской революции [Электронный ресурс] / Н. П. Никитина. – Режим доступа : http://pskgu.ru/projects/pgu/storage/wg6110/wgpgu02/wgpgu02_09.pdf.

30. Шиловский М. В. Крестьянское общественное самоуправление в Западной Сибири в годы Первой мировой войны и социального катаклизма (1914–1919 гг.) [Электронный ресурс] / М. В. Шиловский. – Режим доступа : <http://sibistorik.ru/project/conf2014/038.html>.

31. Дунаева Н. В. Между сословной и гражданской свободой: эволюция правосубъектности свободных сельских обывателей Российской империи : монография / Н. В. Дунаева. – СПб. : изд-во СЗАГС, 2010. – 472 с.

32. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Капелер. – Львів : вид-во Українського католицького університету, 2005. – 360 с.

33. Красняков Н. И. Эволюция имперской функциональности механизма Российского государства (XVIII – первая половина XIX вв.) / Н. И. Красняков. Тамбов : Грамота, 2011. – № 4 (10). – Ч. I. – С. 82–86.

34. Христофоров И. А. Правительственная политика и «крестьянский вопрос» до и после отмены крепостного права (1830-е – начало 1890-х гг.) : автореферат

диссертация на соискание ученой степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. А. Христофоров ; Институт российской истории РАН. – М., 2013. – 51 с.

35. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика : монография / В. А. Григорьев. – К. : Истина, 2005. – 424 с.

36. Общее положение о крестьянах // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1989. – Т. 7. Документы крестьянской реформы. С. 37–105.

37. Державний архів Черкаської області. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 171.

38. Ковешников Е. М. Государство и местное самоуправление в России: теоретико-правовые основы взаимодействия [Электронный ресурс] / Е. М. Ковешников. – М. : НОРМА, 2002. – 272 с. – Режим доступа : <http://exsolver.narod.ru/Books/Goveth/VsamGOvMS/c4.html>.

39. Верховцева И. Г. Крестьянское самоуправление в Бессарабии (середина – вторая половина XIX в.) / И. Г. Верховцева // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XX века : сборник статей. – Коломна : Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2013. – С. 35–40.

40. Труды совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края 1–8 апреля 1909 г. – К. : типо-литография окружного штаба, 1909. – 549 с.

41. Арсеньев К. К. Введение / К. К. Арсеньев // Мелкая земская единица : сб. статей. – СПб. : Тип. тов-ва «Общественная польза», 1902. – Вип. 1. С. 1–X.

42. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102. – Оп. 238. – Спр. 11 / т. 1.

43. Verkhovtseva I. G. Peasant self-government in the Russian Empire: community traditions under the terms of modernization (second half of XIX – beginning of XX centuries) / I. G. Verkhovtseva // International Journal of Economics and Society. – 2015. – Vol. 1. – P. 18–24.

О. В. Волос

ВИРОБНИЦТВО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ В МИКОЛАЄВІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Схарактеризовано процес становлення, еволюцію заводу братів Донських, випуск основних видів продукції на підприємстві та внесок заводчиків у розбудову виробництва сільськогосподарської техніки в південній Україні.

Ключові слова: сільськогосподарська техніка, брати Донські, букер, плуг, підгортальник, зигзагова борона, землеробські знаряддя.

The text describes the process of development and evolution of the plant of the brothers Donsky and their contribution to expansion in manufacturing of agricultural machinery in the southern part of Ukraine.

Key words: agricultural machinery, brothers Donsky, bucker, plough, hiller, zigzag harrow, crop farming instruments.

Актуальність запропонованої теми зумовлена важливою роллю, яку відігравав Миколаївський завод із виробництва сільськогосподарської техніки братів Донських у загальнодержавних процесах становлення та розвитку машинобудування, зокрема на півдні України. Безперечно, вивчення й висвітлення історії заводу Донських дає змогу простежити особливості

промислового розвитку регіону та доповнює загальні наукові дослідження з цієї проблеми.

Публікації, що стосуються порушеної нами теми, досить численні й різноманітні за своїм форматом. Їхній аналіз засвідчує, що дослідники зібрали й узагальнили вагомий фактичний матеріал про стан і ступінь історичного дослідження виробництва сільськогосподарської техніки в Російській імперії та на українських землях протягом ХІХ – початку ХХ століття. Серед робіт, присвячених різним аспектам цієї проблеми, варто назвати монографії й статті Д. Д. Арцибашева [1; 2], В. П. Горячкина [3], В. В. Черняєва [4], В. В. Бірюковича [5], С. Лазаровича [6] і багатьох інших учених. Їхні праці слугують підставою для виокремлення основних напрямів вивчення історії виробництва землеробських знарядь і техніки в Російській імперії та, зокрема, на теренах України в останню третину ХІХ – на початку ХХ століття, а також для окреслення основних питань щодо подальшого дослідження наукової проблеми.

У статті сформульовано завдання, що полягає в стислому розкритті процесу становлення виробництва сільськогосподарської техніки на регіональному рівні, зокрема в Миколаєві, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, у з'ясуванні ролі відомих підприємців і винахідників братів Андрона та Луки Донських у розвитку цієї галузі та характеристиці перспектив доцільності подальшого розроблення порушеного питання.

Швидке заселення Степової України протягом ХІХ століття призвело до введення в сільськогосподарський обіг величезної кількості родючих земель. Сільське господарство зазнало докорінних змін. Збільшувалися посівні площі найважливіших культур зернових і технічних, виробництво яких було зумовлене зростанням попиту на ринку. Основною товарною зерновою культурою стала озима та ярова пшениця. Серед технічних культур головне місце належало цукровому буряку, на середину століття більшість площ під цукровим буряком у Росії нараховували в Україні. Усе це сприяло посиленому використанню землевласниками й сільськими господарями нових сільськогосподарських знарядь праці та машин, переходові до багатопільної системи в найбільш передових господарствах південного краю, особливо в пореформений період. Отже, потужні природні ресурси, шляхи сполучення, вихід до моря, наявність портів із розвинутою інфраструктурою перевезення вантажів і суднобудування спричинили лідерство південного регіону України в агротехнічному розвитку держави.

До реформи 1861 року в Росії практично не було свого сільгоспмашинобудування. Заводи й майстерні виготовляли окремі машини та знаряддя праці за зарубіжними зразками. Західноєвропейське машинобудування, маючи суттєві пільги, інтенсивно працювало на широкий російський ринок, виробляючи знаряддя й машини, пристосовані до специфічних умов Росії та України, створюючи конкуренцію російському сільськогосподарському машинному виробництву та спонукаючи до його розвитку. Головними постачальниками машин для оброблення ґрунту були німецькі заводи Г. Еккерта та Р. Сакка. У період 60–80-х років ХІХ століття на

теренах України активно почали відкривати вітчизняні підприємства. У 1880 році налічували 58 машинобудівних підприємств, серед них 29 – фабричного типу, 9 – у поміщицьких маєтках, що виготовляли знаряддя й машини переважно для власних потреб економії, решта – кустарні майстерні. Характерною особливістю зазначеного періоду було створення в Україні великого сільськогосподарського машинобудування як самостійної галузі промисловості й перетворення України на один із центрів цього виробництва всеросійського значення [7, 196–200].

Широкого розмаху набуває виробництво сільськогосподарських машин і знарядь на півдні України, зокрема в ці роки розпочали працювати заводи: Гена та Билинно-Фендеріха в Одесі (1866, 1873 рр.) [8, 27, 45, 54]; Краузе й Бургардта та братів Р. і Т. Ельворті в Єлисаветграді (1868, 1874 рр.) [9, 261–262]. За підрахунками професора економіки К. Г. Воблого, який докладно вивчив розвиток промисловості в Україні за період 1868–1895 рр., систематизував зібрані матеріали за окремими галузями, у Херсонській губернії в 1888 р. нараховували 426 промислових підприємств із загальною кількістю 8,6 тис. робітників, а в 1893 р. – 554, де працювали майже 13,7 тис. робітників [10, 20]. Особливо в промисловому плані вирізнялися міста Одеса, Миколаїв, Херсон і Єлисаветград, де й були зосереджені підприємства з виробництва сільськогосподарської техніки та знарядь.

Серед підприємств Миколаєва слід назвати чавунно-літейний і механічний завод М. Г. Матвєєва, що був заснований у 1869 році та випускав землеробські машини й переважно сталеві плуги; механічний завод братів Донських, який розпочав виробництво землеробських машин у 1881 році; чавунно-літейний завод і фабрику землеробських знарядь К. А. Ессена, що виробляли сільськогосподарську продукцію з 1883 року, а також філію акціонерного товариства братів Ельворті [11, 124].

Підприємство братів Андроника (Адрона) та Луки Донських розпочало свою діяльність на базі майстерні з виробництва сільськогосподарських знарядь, яку відкрив Федір Григорович Донський після переїзду родини до Миколаєва. Напевне сказати про дату відкриття майстерні-кузні поки що не можемо, імовірно, усе це сталося в період із 1875 до 1877 року, де в той час працювали обидва брати та наймані робітники. Про підприємство Донських місцева періодична преса почала писати з 90 років ХІХ століття, коли воно набрало потужності та очолило в Миколаєві випуск сільськогосподарських знарядь праці й іншої продукції. Саме з цих та архівних джерел маємо інформацію про дату заснування заводу й розширення його потужностей. Миколаївська газета «Южанин» подавала цікаві відомості щодо змін назви підприємства «Мастерская земледельческих орудий братьев А. и Л. Донских» (1892 р.), «Чугунолитейный завод» (1893 р.) і «Завод сельскохозяйственных орудий братьев Донских» (1894 р.) як офіційної назви підприємства [12, 2]. Цю ж назву підтверджено в «Описании города Николаева Херсонской губернии» [13, 18]. На початку ХХ століття назва заводу також кілька разів змінювалася: «Механический завод братьев А. и Л. Донских»,

«Плугостроительный механический и сталелитейный завод братьев А. и Л. Донских». На думку відомого в Миколаєві краєзнавця, дослідника родоіву Донських Ю. С. Крючкова, дозвіл на відкриття підприємства брати отримали в 1880 році, а через рік воно розпочало виробляти продукцію [14, 17–22]. За життя братів у 1915 році видали ілюстрований каталог, де Донські зазначили 1881 рік як час заснування заводу. Із початку роботи виробники випускали землеробську техніку та знаряддя, що вирізнялися особливою міцністю, простотою в користуванні, високою якістю застосованих матеріалів для їх виготовлення, доступними цінами. Основним завданням Донські завжди вважали випуск якісної продукції, підтвердженням цього було те, що їхні плуги й букери масово копіювали, тому виробники звертали увагу покупців на те, що знаряддя мають вивальцованій або вилитий напис на гряділях і лемешах «Бр. А. и Л. Донские, в Николаеве», а на зворотному боці гряділя – номер плуга та напис «Сталь» [15, 2].

Асортимент плугів, що виробляли на заводі, був чималий: однокорпусні плуги марки Ю. Р.; двокорпусні плуги марки ЗН і Н; оригінальні сталеві південно-російські плуги братів А. і Л. Донських; однокорпусні плуги з Рухадлівськими відвалами; однолемішні сталеві плуги культурного типу, марки 6S, 7S і 8S, а також запасні частини до плугів. Особливий попит серед хліборобів мали оригінальні сталеві південно-російські плуги братів А. і Л. Донських, що виготовляли в кількох модифікаціях. Їхні переваги – легкість і міцність. Основні елементи плугів: гряділі, лемеші, чересла та відвали виготовляли з особливо міцної сталі, яку заводчики замовляли спеціально, а для стійок використовували м'яку сталь. Брати Донські вдосконалили плуг для збільшення та зменшення ширини борозни, він мав пересувну подушку, а перестановка колінчатої осі надавала плугові бажаного нахилу. Удосконалену братами конструкцію передка плуга почали використовувати всі тогочасні заводи. Серед характерних особливостей плуга називали гарну якість виконаних робіт, легкість ходу, вищу продуктивність і стійкість. Головні частини двокорпусних плугів марок ЗН і Н на заводі Донських виготовляли з литої сталі, яку використовували замість чавуну, у той час, коли більшість заводів практикувала чавун. Стальні плуги, що виробляли в Миколаєві, були легкими, міцними та стійкими в роботі. Ці плуги марки Н використовували для робіт на горбистій місцевості й у горах. До плугів додавали два запасні лемеші та гайковий ключ.

Крім плугів, на заводі виготовляли інші види сільськогосподарської техніки, серед яких найбільш популярними були букери – комбіновані сільськогосподарські знаряддя для оранки ґрунтів із подальшою сівбою, що особливо використовували хлібороби південної України. Їх виробляли або повністю зі сталі (глянцевої чи полірованої, добре загартованої), або з використанням чавуну для гряділі, заліза для коліс, сталі для лемеша та глянцевої сталі для відвалів. Букери були трьох типів: без сівалок, із поперечними та поздовжніми сівалками. Більш модернізованим вважають букер із диференційованим підйомом гряділі та лемеша, де рама букера й сівалка не піднімалися, що

вможлилювало легкість підйому. Ці сільськогосподарські знаряддя могли замінити рядові сівалки, які вимагали попередньої підготовки ґрунту, що дорого коштувало землевласникам. Букером одночасно орали та сіяли з такою ж точністю, яку забезпечувала рядова сівалка. До букерів на заводі виготовляли великий перелік запасних частин. На підприємстві Донських, організовуючи виробництво полірованих і гарно загартованих відвалів для букерів, зважали на специфіку їх використання на різних ґрунтах із різним рівнем вологості. Такі відвали хлібороби застосовували ранньою весною та після дощу, оскільки до них не прилипла сира земля й вони вимагали на одну третину менше робочої сили. Також на заводі налагодили виробництво оригінальних підгортальників, що сконструювали Донські. Це знаряддя призначене для розпушення зябу, видалення коріння й загортання насіння. Для їх виробництва використовували залізо, вони мали одинадцять загострених зубців (кількість зубців варіювалася відповідно до замовлення). Підгортальник вимагав використання двох пар коней і був шириною трохи більше, як два аршини. Крім того, випускали зигзагові борони з коробчастої сталі, що були одинарні на двадцять зубців, подвійні борони містили сорок зубців, потрійні – шістдесят. Вони не мали аналогів, дуже добре розпушували ґрунт і звільняли його від коренів бур'янів. Рухливі частини борін (дві або три) допомагали краще пристосовувати їх до поверхні поля, що суттєво покращувало якість оброблення ґрунту. Для роботи з боронами використовували одного або двох коней залежно від типу знаряддя.

На початку XX століття для розширення свого виробництва брати Донські звернулися до Миколаївського градоначальника з проханням дозволити будівництво двоповерхового приміщення заводу за розробленим планом, замість одноповерхових приміщень майстерень [16, 13]. Щодо зведення приміщення для промислового виробництва на розі вулиць Херсонська та Мала Морська під номером 41 від міського архітектора, пристави й санітарного лікаря заперечень не надійшло. Спеціальна комісія міської Думи, що розглядала прохання Донських, у своєму висновку рекомендувала: зводити нове приміщення під керівництвом спеціаліста, який має право будувати; старі майстерні розібрати до фундаменту; димохідну трубу поставити поза приміщенням на окремому фундаменті, її висота мала бути вищою, ніж будинок, а дим від котельні подавати до труби підземними лежаками; дерев'яні перегородки замінити та виготовити з вогнестійкого матеріалу; товщина стіни, яка відділяла котельню від приміщень, мала бути не менше як один із чвертю аршин [16, 4–5]. Після завершення будівництва заводчикам потрібно було сповістити канцелярію градоначальника для призначення комісії, яка мала оглянути новобудову й надати висновки стосовно видання їм свідоцтва. Контролювати процес будівництва Донські запросили міського архітектора Є. А. Штукенберга [16, 8–10].

Згодом завод братів Донських перетворився в багатопрофільне підприємство з високотехнологічним виробництвом. Крім сільськогосподарської техніки, на заводі виготовляли штамповані фургонні осі з

втулками та гайками, болти, заклепки для котлів, 4-ри й 6-тигранні гайки, парові котли корневалійської та ланкаширської систем, різнопланові машини, станки, апарати на замовлення за наданими кресленнями, пристрої й машини для вітряків і підприємств, що виробляли цеглу та черепицю, ремонтували локомотиви, молотарки, жатки, встановлювали нові топки. До асортименту продукції, що виробляли на заводі та яка мала популярність серед покупців, належали чавунні сходи витончених моделей, чавунні колони різних моделей і розмірів, два види садових лавок. Усі ціни й оплата наданих на заводі послуг були помірними та доступними для багатьох.

На підставі опрацьованих матеріалів можливо простежити, як зростало виробництво Андрона та Луки Донських. За статистичними даними, у другій половині 90-х років XIX століття на підприємстві Донських для виробництва використовували парову машину, що мала 15 сил, протягом 280 днів на рік працювало 35 робітників, продукції виробляли на суму не менше як 50 тис. рублів [17, 898–899]. Протягом першого десятиріччя XX століття виробництво продукції зросло майже до 120 тис. рублів, на заводі працювали 175 робітників, а напередодні I Світової війни – 420 [14, 21]. У цей період завод посідав лідерні позиції в Миколаєві та щороку збільшував виробництво своєї продукції.

Вироблена на заводі сільськогосподарська техніка не раз була удостоєна почесних нагород у різні роки. В ілюстрованому каталозі заводу зазначено 46 відзнак, отриманих на виставках і конкурсах за більш як 30-літню історію підприємства. Із них: 4 почесні дипломи, 26 золотих і 16 срібних медалей, отриманих у Миколаєві, Херсоні, Москві, Нижньому Новгороді, Полтаві, Києві, Лубнах, Ромнах, Лебедині та інших містах [15, 1]. У фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею «Старофлотські казарми» зберігаються експонати продукції заводу братів Донських, світліни членів родини та робітників підприємства разом із заводчиками, свідоцтва сільськогосподарських і наукових товариств про нагородження підприємства відзнаками за вироблену якісну землеробську техніку, ілюстровані каталоги заводу.

Чимало брати зробили для рідного міста та працівників свого заводу. Для робітників і членів їхньої сімей вони відкрили лікарню та організували лікарняну касу, що полегшувало та здешевлювало лікування. У взаєминах із робітниками були дуже простими, допомагали бідним, влаштовували свята для дітей.

Війна, революційні події в країні перервали підприємницьку діяльність Андрона Федоровича та Луки Федоровича Донських. Молодший із братів Лука помер у Миколаєві на 57 році життя, старший Андронік через два роки після смерті брата був змушений емігрувати до Югославії [18]. За радянських часів завод ще деякий час виробляв сільськогосподарську техніку та згодом був переведений на випуск дорожніх машин.

Отже, підприємство братів Донських відіграло присутню роль у процесі становлення й розвитку виробництва сільськогосподарської техніки в південній Україні та сприяло забезпеченню землевласників і селян Херсонської й сусідніх

губерній якісною технікою. Дослідження історії заснування та діяльності заводу Донських дає змогу доповнити загальну картину процесу становлення сільськогосподарського машинобудування в Україні, що особливо активізувався на межі XIX – XX століття. Подальші наукові студії допоможуть уточнити й збагатити сторінки історії одного з унікальних підприємств Миколаєва, що свого часу відчутно вплинуло на загальнодержавний процес розвитку сільськогосподарського машинобудування.

1. Арцыбашев Д. Д. Орудия и машины сельского хозяйства / Д. Д. Арцыбашев. – Петроград : изд-во А. Ф. Девриена, 1915. – 372 с.

2. Арцыбашев Д. Д. Сельскохозяйственное машиностроение в России / Д. Д. Арцыбашев // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. СПб. : изд-во А. Ф. Девриена, 1903. – Т. VIII. – С. 960–981.

3. Горячкин В. П. Очерки сельскохозяйственных машин и орудий. Вып. 2. Плуги / В. П. Горячкин. СПб. : изд-во журнала «Хозяин», 1906. – 164 с.

4. Черняев В. В. Русское сельскохозяйственное машиностроение / В. В. Черняев. СПб. : Тип. В. Ф. Кирибаума, 1885. – 103 с.

5. Бирюкович В. В. Сельскохозяйственная техника / В. В. Бирюкович. – СПб. : Тип. В. Ф. Кирибаума, 1903. – 264 с.

6. Лазарович С. Б. Экономическая жизнь г. Одессы / С. Б. Лазарович // Южнорусский альманах. Т. 6. / под ред. А. И. Маркевича, А. С. Попандуло. – Одесса : изд-е Ю. Садовнирського, 1900. – С. 2–12.

7. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні в XIX столітті / Л. Г. Мельник. – К. : вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.

8. Державний архів Одеської області. – Ф. 91. – Оп. 3. – Спр. 3а.

9. Список фабрик и заводов Российской империи / под ред. В. Ф. Варзар. – СПб. : Тип. В. Ф. Кирибаума, 1912. – 721 с.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XXXVIII. – Архів К. Г. Воблого. – Спр. 400. – 30 арк.

11. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный календарь Российской империи. – СПб. : изд-е А. С. Суворина, 1895. – Отдел V. – Сельскохозяйственный отдел. – 495 с.

12. Газета «Южанин». – 1899. – 7 февраля.

13. Описание города Николаева Херсонской губернии / сост. Н. Г. Ульянов. – Николаев : Тип. Ю. О. Якубовича, 1892. – 28 с.

14. Крючков Ю. С. Братья Донские и их потомки / Ю. С. Крючков. – Николаев : изд-во Ирины Гудым, 2009. – 60 с.

15. Плугостроительный механический и сталелитейный завод Братьев А. и Л. Донских в гор. Николаеве (Херс. губ.) Иллюстрированный каталог 1915. – Б/м. – Б/д. – 39 с.

16. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 369.

17. Перечень фабрик и заводов // Фабрично-заводская промышленность России. – СПб., 1897. – 1270 с.

18. Крючков Ю. С. Братья Донские / Ю. С. Крючков // Газета «Вечерний Николаев». – 1999. – 31 августа.